

П.С. Григорчук, Н.П. Кузьмінець

АГРАРНА ПОЛІТИКА МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПОДІЛЛЯ НА ПОЧАТКУ 20-Х РОКІВ ХХ СТ.

Проголошення незалежності України започаткувало новий період її історії, пов'язаний із проведенням реформ у економічній сфері. У нових умовах активізувався інтерес істориків та громадян держави до вітчизняної історії, а особливо до питань, пов'язаних з історією українського села, аграрного потенціалу держави.

Здавна природно-географічні та кліматичні особливості Поділля визначили аграрний характер краю. І тому саме проблеми аграрної сфери потребують більш детального дослідження не тільки економістів, а й істориків. Дослідження аграрного розвитку Поділля є складовою частиною вивчення загальної проблеми економічного розвитку країни.

Питання аграрних відносин в Україні в початковий період нової економічної політики розглядалися у працях О.І. Ганжі, В.В. Калініченка, С.В. Корновенка, В.М. Лазуренка, В.І. Марочка, А.Г. Морозова, П.П. Панченка, О.А. Пиріг [1] та ін., але в регіональному розрізі зазначена тема не досліджувалася. Метою запропонованої розвідки є дослідження політики місцевих органів радянської влади щодо проведення землевлаштування та відбудови сільського господарства Подільської губернії на початку 20-х років ХХ ст. Об'єкт – дослідження аграрного розвитку Поділля на початку 20-х рр. ХХ ст. Предмет – аграрна політика місцевих органів радянської влади на Поділлі.

Сільське господарство Поділля, як і України в цілому, на початку 20-х років було в тяжкому становищі, що зумовлювалося тривалими воєнними діями, порушенням усіх економічних зв'язків, а головним чином, державною політикою щодо селянства – продрозкладкою разом з іншими заходами політики "воєнного комунізму". Лише перехід до НЕПу сприяв піднесенню цієї галузі економіки України. Однак, і в цей період в політиці держави на селі часто політичні мотиви переважали над інтересами селянства та господарською доцільністю. Таке ставлення до проблем сільського господарства проявилось і в діяльності місцевих рад Поділля.

Питання відбудови галузей сільсько-господарського виробництва, проведення землевлаштування розглядалися на з'їздах Рад Подільської губернії, засіданнях виконавчих комітетів та їх президій. Виконання їх рішень покладалося на земельні відділи, волосні та сільські ради.

Прагнення більшовиків опанувати складну ситуацію на селі виявилось в ретельному контролі за діяльністю місцевих органів влади в цьому напрямку. Матеріали губпарткому свідчать про те, що губернський земвідділ періодично звітував перед ним. Крім того, при губернському і повітових парткоммах існували відділи по роботі на селі, при волосних парткоммах – парторганізатори, на село посилалися партійні інструктори та агітатори [2, 15].

Під час 1920 р. місцевими органами влади губернії було здійснено конфіскацію землі та опис конфіскованих маєтків. Волосні ревкоми (потім виконкоми), їх земельні відділи або загальні збори

селян створювали комісії, які складали акт про конфіскацію маєтку та перепис його майна і передавали всі матеріали в повітовий земельний відділ, де складалися зведені дані для губернського земвідділу.

Головними недоліками попереднього розподілу землі були збереження черезсмужжя, далекоземелля, проведення "чорних перерозподілів", незадовільне документальне оформлення [3, 117]. Оскільки Подільська губернія відносилась до розряду малоземельних, то за мету ставилася конфіскація "надлишків" землі у заможних селян. Закон про закріплення землекористування, схвалений V Всеукраїнським з'їздом Рад у березні 1921 р., передбачав закріплення за селянськими господарствами в 9-річне користування землі в тих волостях і селах, де були конфісковані надлишки землі у заможних господарств. Проте, якщо на Україні планувалось завершити закріплення земель до 15 вересня 1921 року, то на Поділлі на цей час закріплення відбулося менш, ніж на третині площі [4, 34]. У доповіді на II з'їзді Рад Поділля в грудні 1921 року зазначалось: "Ми не змогли приступити до закріплення землі відповідно до закону від 2 березня 1921 року, тому нам довелось просити про продовження терміну на один рік і остаточно провести закріплення землі до 15 вересня 1922 року" [5, 24].

Затримка із проведенням землевпорядкування на Поділлі була пов'язана з відсутністю губземвідділу, який мав координувати проведення таких робіт. Через військові дії та активізацію селянського повстанського руху в регіоні він був створений і зміг приступити до своєї роботи лише в кінці 1921 року. Серйозною перешкодою при землевпорядкуванні було те, що в губернії не було проведено ні генерального, ні спеціального межування, і навіть обліку земель [6, 8].

Вимоги зрівняльного поділу земель явно суперечили програмним цілям більшовиків. Тому діяльність новостворених земельних відділів була спрямована, в першу чергу, на роботу по націоналізації земель для потреб державних установ і підприємств. З цим рішенням пов'язувалось прагнення владних структур націоналізувати найкращі земельні ділянки. Всього на Поділлі потрібно було забезпечити землею 66 цукрових заводів, 120 винзаводів, 100 радгоспів, 6 селекційних станцій та інші державні установи, які потребували земельних площ. Відведення націоналізованих земель на Поділлі планувалось завершити до кінця 1922 року і лише після цього розпочати внутрішньо-селищне землевпровадження [7, 43].

"Земельний кодекс" (листопад 1922 р.) заперечив подальший розподіл земель поміж волостями та селищами. Основна увага земельних органів у 1923 р. зосередилась на внутріселищному землевлаштуванні, яке проводилось тепер за рахунок селян. Продовжувалась конфіскація земельних надлишків у "куркулів".

На початок 1924 року Поділля залишалось єдиним регіоном, де суцільну перевірку землекористування не вдалося закінчити. Рішенням ВУЦВК у винятковому порядку йому було продовжено до 15 квітня 1924 р. [7, 61].

У цілому, результатом "соціалістичного землевпорядкування" на Поділлі стало зменшення селянських наділів. Цілеспрямована державна політика ліквідації поміщицького землеволодіння, яку

втілювали в життя місцеві органи влади, зумовила появу маси дрібних селянських господарств з низькою продуктивністю. Це було однією з причин поглиблення кризи сільського господарства України, в т. ч. Поділля, на початку 20-х років і затримки темпів його відновлення в наступні роки.

Державна політика щодо відбудови сільського господарства України в першій половині 20-х років була зорієнтована на піднесення дрібного селянського господарства. При цьому, на початку 20-х років селянські господарства були поставлені в повну залежність від держави, оскільки внаслідок скасування товарно-грошових відносин забезпечувалися посівним матеріалом, реманентом, худобою через місцеві органи влади, зокрема земельні відділи.

Підтвердженням цього є діяльність місцевих Рад Поділля щодо організації посівних кампаній. Як свідчать матеріали, основною їх турботою було забезпечення селян посівним зерном. При виконавчих комітетах і земвідділах існували комісії, які відповідали за проведення посівних кампаній. Але 1921 р. всього було засіяно 618 тис. десятин, з них пшениці – 179 111 десятин, жита – 439 037 десятин, незасіяними залишились – 20 тис. десятин землі [8, 10].

Залежність селян від державного постачання посівним зерном давала можливість органам влади диктувати свої умови його розподілу. Так, за розпорядженнями губземвідділу (1921 р.) першими одержували зерно радгоспи і колгоспи, потім родини червоноармійців, бідняки і незаможники, в останню чергу – заможники [3, 135].

Справою забезпечення селян реманентом на початку 20-х років також відали місцеві земельні відділи. Вони брали на облік весь реманент, майстерні і кузні в конфіскованих маєтках, "зайвий" реманент у заможних господарів. Розподілявся він в першу чергу радгоспам і колгоспам, а з того, що залишалось, створювалися прокатні пункти. Право першочергового і безкоштовного користування їх реманентом мали члени КНС. 1921 р. на Поділлі діяли 142 прокатні пункти і господарські майстерні при них [9, 14–16].

Важливою ланкою роботи земельних відділів було відновлення тваринництва. Місцеві Ради забезпечували селян фуражем, купували худобу в інших губерніях, продавали її на пільгових умовах селянам, надавали їм цільові кредити [10, 6].

Робота, спрямована на покращання порід селянської худоби, через нестачу коштів і фахівців почала проводитися з 1921 р. Земельними відділами була зареєстрована уся породиста худоба, організувалися злучні пункти (в 1921 р. їх було в губернії 22) і племінні розплідники [3, 126]. Умовою відновлення поголів'я худоби в губернії була також організація ветеринарної справи, яка відбувалася з великими труднощами: не було медикаментів, коштів на їх придбання, засобів пересування для лікарів. На 1921 рік в Подільській губернії нараховувалось всього 65 ветеринарних лікарів [8, 23].

У цілому, ця робота також була спрямована на допомогу в першу чергу незаможникам і підтримку колгоспів і радгоспів. Серед них розподілялася худоба, яка конфісковувалась в "нетрудових" і "куркульських" господарствах. Худоба членів КНС спочатку безкоштовно, потім на пільгових умовах, обслуговувалась на злучних пунктах.

Отже, допомога надавалась господарствам, які не були основою відбудови сільського господарства, але вважалися більшовиками опорою їх аграрної політики. Наслідком цього був низький рівень забезпеченості селян губернії реманентом, худобою. Крім того, незважаючи на загальне збільшення кількості худоби, в 1924 – 1925 рр. 60% господарств взагалі не мали робочої худоби, обробка селянами землі власною худобою становила 19,4%, найманою – 55,3% [11, 18]. Все це затримувало відбудову сільського господарства губернії.

Увага місцевих рад була спрямована також на розвиток садівництва, городництва, бджільництва, вирощування тютюну, проведення меліоративних, агрономічних робіт, боротьбу зі шкідниками [3, 127].

Державна політика, спрямована на підтримку дрібного одноосібного господарства, поєднувалася із всебічним сприянням розвитку соціалістичних форм господарювання на селі – колгоспів, радгоспів, а також кооперативному будівництву, яке вважалось передумовою колективізації.

Організацією колгоспів займалися спеціальні підвідділи земельних відділів виконкомів (ресстрували, контролювали їх діяльність та інше). До колгоспів вступали переважно селяни-бідняки і члени КНС з метою поліпшити своє матеріальне становище. Зі свого боку, держава, яка сподівалась створити на їх основі показові господарства, надавала їм різноманітні пільги та агрономічну допомогу. Проте, всі ці заходи не давали помітного результату. В матеріалах губернського земвідділу постійно вказувалось на незадовільний стан колгоспної справи, відсутність прогресивних форм господарювання та правильного керівництва, економічну слабкість і, як висновок, неможливість існування колгоспів без серйозної допомоги та недовірливе ставлення до них селян.

З 1921 р. місцеві органи влади Поділля, а саме сільські Ради і волосні (районні) виконкоми ресстрували договори оренди та найму, наглядали за їх виконанням. Внаслідок загальної слабкості роботи, відсутності досвіду в цій справі, необхідних документів і недосконалості законодавства, вони робили багато помилок, чим викликали незадоволення селян [8, 170].

Таким чином, діяльність місцевих органів влади Подільської губернії щодо відбудови і розвитку сільського господарства відбувалася по таких напрямках: конфіскація "нетрудових земель" і земельних надлишків у заможних селян, їх облік і попередній розподіл; проведення земле-влаштування; організація посівних кампаній; налагодження тваринництва, садівництва, бджільництва та інших галузей сільсько-господарського виробництва; ремонт і постачання села реманентом і сільськогосподарськими машинами; організація радгоспів і колгоспів; сприяння роботі кооперативних установ; агрономічна робота; регулювання питань оренди та найму. Вона мала суперечливий характер, оскільки в політиці більшовицького керівництва України на селі часто політичні мотиви переважали над інтересами селянства та господарською доцільністю. Нормальній роботі місцевих Рад у цьому напрямку, крім того, перешкождали загальна економічна розруха, відсутність кваліфікованих фахівців і коштів, недостатній досвід.

1. Ганжа О.І. *Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.)*. – К., 2000; Калініченко В.В. *Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження*. – Х., 1997; Корнюченко С.В., Лазаренко В.М. *Село. Хліб. Гроші. Податкова радянської влади в українському селі у період НЕПу*. – Черкаси, 2004; Марочко В.І. *Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.)*. – К., 1995; Морозов А.Г. *Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу НЕПу*. – Черкаси, 1993; Панченко П.П., Марчук В.А. *Аграрна історія України*. – К., 2000; Пиріг О.А. *Неп: більшовицька політика і мровізації*. – К., 2001.
2. *Комітети незалежних селян України 1920 – 1933 рр.* Зб. док. і мат. – К., 1968.
3. *Отчет Губисполкома Подольи за 1920 – 1921 гг.* – Вінниця, 1922.
4. *Державний архів Вінницької області (далі ДАВО)*. – Ф. 27. – Оп. 2. – Спр. 109.
5. *Стенографический отчет II губсъезда Советов Подольи. 3 – 5 декабря 1921 г.* – Вінниця, 1922.
6. ДАВО. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 293.
7. *Отчет Губэкономсовещания с апреля 1922 г. по 1 октября 1922 г.* – Вінниця, 1923.
8. *Отчет Губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. За август – декабрь 1921 г.*
9. *Закон "Про комітети незалежних селян". 27 травня 1922 р.* – Вінниця, 1922.
10. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 8.
11. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 7.

О.С. Гур'єва

ОСОБЛИВОСТІ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ СЕЛЯНАМИ-ОДНООСІБНИКАМИ В УСРР (1931 – 1933 РР.)

Хлібозаготівлі в українському селі відбувалися за принципом "розверстки", тобто встановлення загального плану та його виконання соціально-економічними секторами – колгоспами, радгоспами, одноосібними господарствами, кооперативними і державними млинами (стягнення так званого "мірчука"). До кожного з них застосовувалися конкретні форми і методи заготівель хліба, які вирізнялися рівнем їхньої класово-політичної агресивності, а не лише обсягами вилученого зерна. Існували відмінності здійснення політики хлібозаготівель в колгоспно-радгоспному і селянському секторах, тому важливо з'ясувати специфіку її впровадження стосовно "неколективізованого селянства".

Проблема хлібозаготівельних кампаній, які здійснювалися протягом 1931 – 1933 рр., також заслуговує науково-історичного дослідження, співставлення, виявлення динаміки. Історики досліджують хлібозаготівлі в контексті з'ясування причин голодомору, відтак розглядають переважно їх деструктивний вплив на основні галузі сільського господарства та продовольче становище. Дослідники звертали увагу на "воєнно-комуністичний характер хлібозаготівельної політики" кінця 20-х рр. [1, 17], на виникнення зернової проблеми [2, 265], кризи хлібозаготівель та застосування карально-репресивних методів [2, 278]. В історіографії причин та наслідків голодомору історія хлібозаготівель залишається

найбільш висвітленою, якщо порівнювати з проблемами здійснення колективізації та політики розкуркулювання. Державний хлібозаготівельний план ототожнюється з карально-репресивною акцією, застосування якої призвело до геноциду селян [2, 440, 447]. В дисертаційних дослідженнях, присвячених аграрним перетворенням 1928 – 1933 рр., неодмінно виокремлюється тема "надзвичайних заходів" та "воєнно-комуністичних" методів хлібозаготівель [3, 4]. Характерною ознакою сучасної історіографії політики хлібозаготівель є висвітлення основних складових цієї системи визиску селян в контексті причин голодомору і теорії тоталітаризму, тобто політичного терору, хоча проблема має власний соціально-економічний аспект. Інноваційним, на мою думку, є дослідження системи повинностей селян, розпочате російськими істориками [5], які стали предметом дисертаційних робіт і в українській історіографії [6].

Враховуючи досягнення сучасної історичної науки, яка активно розробляє соціально-економічну проблематику (колективізацію, політику розкуркулювання, хлібозаготівель), а також спираючись на збірники документів та матеріалів, опублікованих в Україні [7, 8], архіви і періодичну пресу, проаналізовано особливості хлібозаготівель в селянському секторі. Метою даного дослідження є з'ясування специфіки хлібозаготівель селянами-одноосібниками, виявлення їх питомої ваги в заготівлі зернової продукції в Україні (кінець 20-х – поч. 30-х рр.). Об'єктом є господарства селян-одноосібників в УСРР на початку 30-х рр. ХХ ст. Предметом дослідження – особливості проведення хлібозаготівельних кампаній селянами-одноосібниками в УСРР.

Колективізація сільського господарства змінила соціально-економічну структуру зерновиробництва в Україні. Якщо у 1929 р. селянський сектор збирав 16,5 млн. т зернових культур, то у 1933 р. 2,7 млн. т [2, 449]. Основним виробником хліба стали колгоспи, які у 1933 р. "намолотили" 16,9 млн. т, а напередодні масової колективізації лише 0,6 млн. т [2, 449]. Відбулася зміна зерновиробників, але залишалися сталими обсяги валового збору основних культур, їхня пересічна врожайність. Нестабільністю вирізнялися лише темпи та обсяги хлібозаготівель, а вірніше примусового вилучення хліба. Питома вага вилучення зерна до його валового збору в одноосібному секторі у 1931 та 1933 роках становила 32-33%, але третина від 5 млн. т у 1931 р. і 2,7 млн. т у 1933 р., враховуючи високий рівень внутрішнього споживання зернових, деструктивно вплинули на селянські господарства. Бражає відсоток вилучення хліба у 1932 р. – 72,7% його валового збору, що є доказом соціальної катастрофи, яка зруйнувала економіку селянського двору.

Три хлібозаготівельні кампанії тривали з липня 1931 до лютого 1934 р., за винятком весняної сівиби у березні і на початку червня 1932 р. та квітня – травня 1933 р., тобто чотирьох – шести місяців. Протягом другої половини 1931 р., незважаючи на репресивні методи, Україна не виконала річного плану заготівель зернових, хоча мали їх завершити у січні 1932 р., тому політбюро ЦК КП(б)У оголосило "лютий місяць ударним місяцем закінчення хлібозаготівель" [9, 113]. Наприкінці січня одноосібні господарства Володарського району Київщини виконали 51% річного завдання [9, 114]. На Херсонщині